

Fromova tvrdnja da svi ljudi zaista žele živjeti produktivno, iako oni sami to ne znaju, ima slijedeću direktnu poslijedicu: čovjek je slobodan *ne* kada radi ono što želi, nego kada radi ono što From želi da on radi. U tom slučaju sloboda više nije u tome da čovjek postupi prema vlastitoj volji već prema volji nekog drugog.

Treba priznati da ovakav stav krije u sebi veliku opasnost od autoritarizma. Jer ako netko smatra da poznaje želje i interese ljudi bolje od njih samih on u tome nalazi opravdanje da ih nadzire i da im nameće »istinite« životne ciljeve.

FROMOV ODNOS PREMA FROJDU

S pitanjem o psihoanalizi i marksizmu suočio sam se prvi put ozbiljnije pre više od tri decenije, još za života Sigmunda Frojda, kad je trebalo da napišem predgovor za prevod njegove *Psihopatologije svakodnevnog života*. Razume se da sam tom prilikom pročitao i kod nas dotle objavljenu, ne veliku, ali nipošto beznačajnu literaturu o tom predmetu. U njoj se naročito isticao članak Koče Popovića u časopisu *Danas*, napisan, godine 1934, povodom tada izišlog prevoda brošure Vilhelma Rajha *Dijalektički materijalizam i psihoanaliza*.

Ljudi koji pamte ono vreme znaju koliko se toga iz osnova promenilo za te tri i po decenije, i u Beogradu, čije se stanovništvo gotovo učetrostručilo, i u našoj zemlji, koja je od kraljevine pod monarhističkom diktaturom postala socijalistička federativna republika, i u svetu, koji je, posle još jednog svetskog rata, sad u početku četvrte decenije razdoblja za koje ne možemo biti sigurni da ga budući istoričari neće nazvati periodom između drugog i trećeg svetskog rata.

No, uprkos tako krupnim promenama, za te tri i po decenije, u nekim oblastima, i upravo u rešavanju našeg problema, kao da nismo nimalo odmakli. U članku Koče Popovića ima niz izvanrednih konstatacija koje su danas isto tako aktuelne kao i onda. Pre svega konstatacija da je »za rešenje tog problema potrebno jedno poznavanje i marksizma i psihoanalize kojim, osobito kod nas, jedva da iko raspolaze«. Nema sumnje da danas imamo boljih i znalaca marksizma i stručnjaka za psihoanalizu, ali ljudi koji bi bili jednako pečeni i marksisti i psihoanalitičari — ne verujem.

U vreme pisanja mog predgovora *Psihopatologiji*, u kojem sam morao raspravljati i o odnosu psihoanalize prema ideologijama, upravo je kod nas bio objavljen i prevod knjige *Frojdizam* od I. Vološinova, u kojoj je psiho-

* Do sada neobjavljen tekst Huga Klajna, nađen u njegovoj zaostavštini.

analiza proglašena potpuno neprihvatljivom za marksiste, izdankom »građanske ideologije u raspadanju«. Stav Vološinova, pet godina posle članka Koče Popovića, bio je mnogo jednostraniji i nepovoljniji za psihoanalizu a u poređenju s onim člankom očevidan nazadak.

Moj drugi susret s istim problemom bio je odmah posle rata, 1945, kad svoju studiju o ratnim neurozama naših boraca nisam mogao objaviti jer je smatrana »frojdističkom« i stoga suprotnom našoj ideologiji. Ta studija, koja takođe nije mogla da mimoide pitanje psihoanalize i marksizma, izišla je tek deset godina kasnije, 1955. U oba slučaja se smatralo da se Frojdovo učenje ne može izmiriti s Marksovom.

Međutim, ako se pod psihoanalizom podrazumeva srž i suština onog što je Frojd tako nazvao, dakle ne pretpostavke koje je, kao onu o ubistvu praoca, ili o nagonu smrti, ili o telepatiji, i on sam smatrao nepotvrđenim hipotezama i špekulacijama — ako psihoanalizom smatramo metod slobodnog asociiranja, tim metodom otkrivene sadržaje nesvesnog duševnog života i na njima zasnovane psihološke teorije, onda ne vidim zašto čovek ne bi mogao biti pristalica i marksizma i psihoanalize. Tu ništa ne menja činjenica da Marks nije mogao biti psihoanalitičar (umro je kad psihoanaliza još nije postojala) ni Frojd marksista — jer je bio građanski liberal, s nekim klasnim predrasudama, što ga ipak nije sprečavalo da sagleda stvari koje do njega niko nije uočio.

Među ljudima kojima se ne može odreći poznavanje ni marksizma ni psihoanalize, težinom svojih zamerki kako Frojdom političkim naklonostima tako i njegovom učenju i njegovoj ličnosti ističe se Erich Fromm (Erich Fromm). Po njemu (u *Sigmund Freud's Mission*, London, 1959) psihoanaliza se »od napredne i hrabre ideje pretvorila u bezbedno vjeruju onih zaplašanih i izoliranih članova buržoazije koji nisu našli utočište u konvencionalnijim verskim i društvenim pokretima tog vremena«. Frojdov *homo sexualis* opravdava kapitalizam, jer ovaj zadovoljava nagne koji su bitan sastavni deo čovekove ličnosti. A što se Frojdove ličnosti tiče, nju, po Frommu, karakteriše nedostatak emocionalne topline.

Mislim da je Fromm u pravu kad kaže da je Ernest Džouns (E. Jones) u Frojdovoj biografiji njegov lik idealizovao; ali sam isto tako uveren da je Fromm, ne znam zašto, taj lik umanjio i ocrnio. Dok Džouns jednostrano ističe Frojdovo samopouzdanje, njegovu samostalnost, njegovu izuzetnu sposobnost da sa svo-

jim mišljenjem bude sam, okružen mnoštvom protivnika, dotle Fromm ukazuje na njegovu dugotrajnu i intenzivnu nesigurnost, njegovo nepodnošenje izolovanosti, njegovo veoma izraženo osećanje zavisnosti (od Brojera, Flisa, Junga, od svojih »čarobnih pomagača«, kako takva lica naziva Fromm).

Nije mi poznato koliko je Fromm bio u ličnom dodiru sa Frojdom (koliko znam, psihoanalizu je studirao u Minhenu i Berlinu) ni da li o njegovom karakteru sudi više po tome ili po onome što se inače zna o Frojdom postupcima. Ali nikako ne mogu da se složim s njegovim tvrdnjama da je Frojdu nedostajala emocionalna toplina. To da je Frojd umeo i te kako da se zagreje za druge i da ih veže za sebe, to nedvosmisleno potvrđuju podaci o njegovim odnosima prema licima koja su mu ostala odana do svoje smrti, kao njegov bivši učitelj hebrejskog Hameršlag, ili do njegove smrti, kao njegova supruga Marta, njegova kći Ana, njegov biograf Džouns, pa i prema inima s kojima se na kraju zavadio, ali je pre toga godinama živio s njima u ljubavi i prijateljstvu, kao sa Brojerom, Flisom ili Jungom.

Nemam naviku da govorim o svojim ličnim kontaktima sa Frojdom, ali ovoga puta mislim da treba i o tome nešto da kažem. Moj prvi susret s njim bio je u Beču, kad sam ja bio devetnaestogodišnji medicinar u drugoj godini studija a on naučnik svetskoga glasa u pedeset i sedmoj. Već sam posećivao kurs iz psihoanalize kod doktora Viktora Tauska, koji je bio poreklom iz naših krajeva, pa sam hteo da slušam i predavanja samog velikog učitelja. Kako je to bilo dopušteno samo onima koje je on lično upoznao, porazgovarao s njima, ocenio njihove motive i dao im svoju posetnicu sa potpisom, morao sam otići u njegov stan, u Berggase 19, i tamo se podvrći jednoj vrsti prijemnog ispita. Tom prilikom je on, naravno, više saznao o meni nego ja o njemu. Zatim sam ga sretao na predavanjima, na kojima se okupljalo najviše tridesetak slušalaca raznih uzrasta. Međutim ubrzo posle toga je počeo prvi svetski rat, koji me je za tri godine udaljio iz Beča; a kad sam se, 1918. godine, vratio, trebalo je polagati zaostale ispite i što pre se vratiti u rodni grad gde se nije gladovalo kao u Beču. No kad mi je, kasnije, kao svršenom lekaru, bila potrebna *Lehranalyse*, ona psihoanaliza kroz koju mora da prođe svako ko sam želi da analizira druge, nisam otišao onom frojdocu za koga mi je, već ranije, preporuku dao sam Frojd. Odlučio sam da tu analizu vršim kod profesora dr Paula Šildera, koji je bio objavio i jednu knjigu o psihijatriji sa gledišta psihoanalize.

Učinio sam to zato, između ostalog, što sam, rešen da ostanem kao lekar u Beogradu, znao da tu neću moći da se bavim samo psihoanalizom. Ali glavni razlog je bio taj što sam, diskutujući u Beču i sa pristalicama Frojdovih disidenata Adlera i Štekla (čije me zamerke Frojdovom učenju nisu ubedile) stekao uverenje da ću čoveku koji je, kao profesor Šilder, dobro znao sve te razne pravce, a nije bio ortodoksan sledbenik ni jednog, bez ustručavanja moći iznositi sopstvene sumnje i neslaganja s izvesnim postavkama psihoanalize, pa tako sačuvati i neku svoju nezavisnost u odnosu na zavadene doktrine.

Danas više nisam sasvim siguran da onda nisam pogrešio; ali pouzdano znam da moj sud o Frojdu i psihoanalizi nije bio lišen kritičnosti. Mada se odnos studenta, provincijalca, pa i mladog lekara mogao lako razviti u idolopoklonstvo da je sam Frojd tome bio naklonjen, taj odnos je bio i ostao pre hiperkritičan nego nekritičan. I zato mi se može verovati kada tvrdim da je Sigmund Frojd bio čovek uzdržane, ali nikakao ne sputane, a pogotovo ne oskudne emocionalnosti.

Možda je From u odnosu na Frojda bio u sličnoj situaciji. Međutim, i njegovu kvazimarksističku konstataciju o psihoanalizi kao utočištu za buržuje koji takvo utočište nisu našli u drugim verskim i društvenim pokretima smatram površnom, jednostranom i netačnom

Uzmimo, radi ilustracije, slučaj Frojdovog vršnjaka Bernarda Šoa, jer je u tom pogledu izuzetno izražajan. Znamo da je Šo sebe nazivao i ateistom i marksistom (bio je među prvima u Engleskoj koji su proučavali *Kapital* kad on još nije bio preveden na engleski), ali je istupio iz Haindmenove (Harry Mayera Hynđman) Demokratske (kasnije Socijaldemokratske) federacije kad je osnovano Društvo fabijevaca, zato što su u ovom bili okupljeni intelektualci njegove, građanske klase, pobunjeni sinovi buržoazije, i što je Šo njih smatrao pravim marksistima, a manuelne radnike u Demokratskoj federaciji pseudomarksistima koji teže da postanu buržuji. Taj »pravi marksista« Šo od Marksovog učenja nije prihvatio samo njegovu srž: revoluciju i radničku klasu kao njenog nosioca.

Evo, dakle takvog člana buržoazije koji nije mogao naći utočište u konvencionalnijim religioznim i društvenim pokretima, evo čoveka koji bi, po Fromu, morao biti fanatičan frojdovac. A bio je njegov najzagriženiji protivnik. Šo nije mogao da shvati kako se tako ne-

delikatan slepac kao Frojd uopšte mogao pojaviti među ljudima, pa uz to još postati čuven i slavan.

Šoov slučaj pokazuje da će i tako pronicljiv izobličitelj licemernog građanskog (viktorijanskog) morala kakav je bio Šo bezbedno utočište potražiti pre u obzirima pristojnosti koji potiču upravo iz građanskog seksualnog morala nego u psihoanalizi, koja takve kad joj smetaju, bezobzirno ruši. A Šoov primer nije usamljen. Iz sličnih razloga je i prvi »čarobni pomagač« Frojdov najznačajniji preteča u pronalaženju psihoanalitičkog metoda Jozef Brojer u strahu pobegao, najpre od svog otkrića, vezanog za oćaravajuću mladu pacijentkinju nazvanu Ana O. Od nje je Brojer pobegao jer je njena privlačnost ugrožavala ne samo njegov srećni brak nego i veliki ugled koji je Brojer kao jedan od najtraženijih bečkih privatnih lekara uživao u građanstvu. A kasnije (1895) je prestala i njegova dalja saradnja sa Frojdom. U stvari, glavni razlog Frojdovog raskidanja sa svojim bivšim učenicima i bliskim saradnicima, od Brojera do Junga, bio je taj njihov obzir na građanski seksualni moral.

Protivno Šou i Brojeru, Frojd je svih takvih obzira, svih sličnih veza i obaveza ili bio lišen ili je uspeo da ih se oslobodi. Najčudnije u Fromovoj slici Sigmunda Frojda je to što je prevideo da je ona tako izražena, i od Froma tačno uočena, zavisnost Frojdova od pojedinaca s kojima je na kraju uvek raskidao — samo naličje njegovog *bekstva od vezanosti*, njegova velika potreba za nezavisnošću, za osamostaljenjem. Ta potreba je daleko nadmašivala njegovu zavisnost. U stvari, Frojd je kidao vezu s prijateljem čim bi osetio da njegova podrška može da ugrozi njegovu slobodu i samostalnost, a ne, kao što tvrdi From, zato što je Frojd bio egocentričan, čovek koji očekuje da ga drugi slede, da mu budu na službi i da svoju nezavisnost i intelektualnu slobodu žrtvuju njemu.

Meni je teško da zamislim nepravičniji sud o Frojdovom odnosu prema intelektualnoj slobodi, svojoj i tuđoj, nego što je ovaj Fromov. Ako je Frojd bio netolerantan prema nečijem mišljenju, onda to nikad nije bilo zbog lične povrednosti: takav čovek nikad ne bi mogao ni naučiti, a kamoli pronaći psihoanalizu. Ako svojim učenicima, Adleru, Jungu (a njihovim putem su pošli i kulturalisti, i From) nikad nije opraštao deseksualizaciju Edipovog kompleksa (po Fromu seksualna privlačnost u tom kompleksu, koju on ne poriče, nije bitna: bitno je da roditeljski autoritet sputava eks-

ERIC FROMM ONLINE

panzivnost i spontanost deteta), onda je to bilo zato što je bio uveren da takvo mišljenje psihoanalitičara navodi na odustajanje od neophodnog savladavanja otpora. Zar sasvim sličnu netrpeljivost prema ideološkim zastrašnjavačima ne nalazimo i u Marksa? Zar isto tako netolerantan nije bio i Lenjin: prema narodnjacima, Plehanovu, Kauckom pa i prema Staljinu?

Da nije bio netrpeljiv prema svemu što bi ga moglo skrenuti s puta kojim je pošao, Frojd nikad ne bi mogao da izgradi metod slobodnog asociiranja i da se koristi njegovim rezultatima. Tim metodom se otkrivaju nevidljive povezanosti, nevidljive jer su potisnute iz svesti, pa ih zato ne može ni otkriti neko ko nije sam oslobođen svih onih veza i obaveza, moralnih, religijskih, nacionalističkih i tome slično, koje ih i drže potisnute u dubinama nesvesnog.

From je tačno zapazio da među Frojdivim sledbenicima koji su ostali verni svom učitelju nije bilo »ni socijalista, ni cionista, ni katolika, ni ortodoksnih Jevreja«. Svi oni (na primer članovi njegovog tajnog Komiteta), ali i onaj širi krug Frojdu odanih psihoanalitičara, bili su buržoaski intelektualci »bez ikakvih verskih, političkih, filozofskih interesa ili vezanosti« *Freud's Mission*, strana 105). Logično bi bilo, prema tome, zaključiti da ono što je te ljude povezivalo u jednu zajednicu — ako to pošto-poto hoćemo da nazovemo religijom, jer osnovno značenje te reči i jeste veza i obaveza — može da bude samo »religija nevezanosti«, neverovanje u bilo kakvu dogmu, religioznu, filozofsku, političku, svedjedno. Zahvaljujući toj »religiji nevezanosti«, materijalne i duhovne, porodične i društvene, svakojake, Frojd je mogao da »slobodoumno«, kao »slobodan mislilac« u najosnovnijem značenju tih reči, otkrije ono što drugi nisu ni hteli, ni smeli, ni umeli da sagledaju. Ne znam da li bi neko, i ko, od Frojdu bliskih i vernih mogao, da nije bilo Frojda, sam pronaći metod slobodnog asociiranja i posle svoje autoanalize stvoriti psihoanalizu. Adler, Stekl, Jung — zacemente.

Međutim, tu nevezanost i slobodu, to protivljenje dogmama i dogmatičarima From ne vidi. Mesto toga, on zaključuje da »ogromnu ulogu dogme u ortodoksnoj psihoanalizi gotovo i ne treba dokazivati«. Ipak ju je dokazivao — ali je nije dokazao. Nalazio je psihoanalitičku dogmu u »progresivnom osvajanju Ida«, u pobjedi razuma nad strašću, tvrdio da je to »religiozno-etički cilj«, da je Frojd hteo da bude reformator te stvorio pokret s religioznim

obeležjem, pokret u čijem središtu je bila jedna dogma i idealizacija vođe.

Mada sam veli da je »najupadljivija i verovatno najjača emocionalna snaga u Frojdu bila njegova strast za istinom«, From ne vidi vezu između te strasti i psihoanalize i potpuno je slep za Frojdiv antidogmatizam, koji iz te strasti prirodno proističe. Autor *Bekstva od slobode*, koji s pravom razlikuje dve vrste slobode, negativnu i pozitivnu, »slobodu od« nečega i »slobodu za« nešto, radi nečega, ne vidi koliko se Frojd upinjao da bude »slobodan od« kakve bilo dogme — radi istine koju čim ju je naslutio i nazreo, ni po koju cenu nije hteo da izneveri.

Mogao bi me, na kraju, neko upitati: ako psihoanaliza teži za istinom i ako je srž njenog učenja istinita, otkud onda toliko nepoverenje marksista prema njoj? Zašto, na primer, 1955. godine, kad je moja studija o ratnoj neurozi jugoslovenskih boraca kod nas bila štampana, drugo izdanje Velike sovjetske enciklopedije (kasnija izdanja verovatno isto tako) još uvek tvrdi da je »reakcionarni karakter psihoanalize očevidan«? Zašto slično sudi čak i poznati progresivni sociolog i psiholog Erich From?

Jedan od razloga je u tome što živimo u jednom nemirnom i podeļjenom svetu. Već pre početka, a i posle zavisetka drugog svetskog rata marksisti su bili u ratnom stanju, borili se kod nas pre rata sa starim režimom, a posle s protivnicima novog, i u toj borbi stajno *apelovali na svest i ovdnost*; već to je moralo izazvati *nepoverenje* prema nauci koja se bavi nesvesnim i prema njenim sledbenicima koji *svesne misli, namere, odluke stajno dovođe u pitanje*.

Tom razlogu se pridružuje i okolnost da je buržoazija u nizu slučajeva uspeela da iskoristi psihoanalizu, tako da tu nije bio sasvim neopravdan prigovor: psihoanaliza hoće revoluciju da zameni psihoanalitičkom kurom. Međutim, takvi slučajevi, u kojima bi se neki povodljivi buržoaski pobunjenik namerno na reakcionarnog analitičara pa bi ga ovaj uverio da je njegov Edipov kompleks jedini uzrok i njegovoj »revolucionarnosti« te on sada treba i može da se, usvajajući princip realnosti, pomiri s postojećim poretkom — takvi slučajevi predstavljaju zloupotrebu psihoanalize. Jer psihoanalizi je cilj emancipacija ličnosti, a ne njena domestikacija. Zadatak psihoanalitičke kure nije da analizant prihvati okolnosti protiv kojih se njegova priroda s pravom bunni, nego da on postane slobodan i samostalan.

Kako je i neiskrivljenom marksizmu neophodna sloboda od svega što bi ga sprečavalo da sagleda istinu i da postupa u skladu s njom; kako i marksizam, slično psihoanalizi, teži za dezalijenacijom, za neometanim razvojem integralne ličnosti čoveče, to se može očekivati da će u doglednoj budućnosti iščeznuti nepoverenje između marksista i psihoanalitičara, da će marksistima ispravno primenjena psihoanaliza, na primer svojim istraživanjem iracionalnih faktora u formiranju, pa i deformacijama, socijalne svesti, klasne i beklasne, biti od isto tolike koristi koliko i psihoanalitičarima neiskrivljeni marksizam svojim određivanjem i stvaranjem socijalnih uslova za obrazovanje slobodnog, intelektualno i emocionalno slobodnog, celovitog čoveka.

RAZVOJ ANALITIČKE SOCIJALNE PSIHOLOGIJE ERIHA FROMA*

Većini čitalaca, koji Froma poznaju samo iz *Umeća ljubavi (Kunst des Liebens)* (1956) ili *Imati ili biti (Haben oder Sein)* »pravi« From je nepoznat. From, bez sumnje, ima najveći značaj kao pronalazač samostalne socijalne psihologije, iako je ovaj »pronalazak« iz tridesetih godina do danas jedva prihvaćen. Savremena socijalna psihologija razumeva sebe ili čisto sociološki ili je — kao socijalna psihologija — neanalitička, a to, uglavnom, znači da je bihevioristički orijentisana. Ali, manji broj psihoanalitičkih socijalnih psihologija obavezuje Frojdova teorija libida i one ispituju psihičke datosti društvenih veličina postupkom analogije, koji se orijentiše na sudbinu libida pojedinca.

Da bi se bolje moglo razumeti Fromovo osobno stanovište, mora se osvrnuti na njegovu disertaciju iz 1922. godine: *Jevrejski zakon — Prilog sociologiji dijaspore jevrejstva*. Šta ga je tada interesovalo u vezi sa dijasporom jevrejstva? Dijaspore jevrejstva kao sociološka veličina bila je karakteristična po tome što je ono — uprkos gubitku države, teritorije i sopstvenog jezika — nastavilo da postoji kao jedinstvena i trajna grupa povezana krvlju i sudbinom. »Društvena vezivna materija«, kako je From kasnije rekao — bila je prožetost jevrejskog »društvenog tela« jevrejskim zako-

* Prilog posebno pisan za ovaj broj časopisa.

